

**ЕДНА АМЕРИКАНКА НА БАЛКАНИТЕ:
ЕЛЪН СТОУН, ПРОТЕСТАНТСКАТА МИСИОНЕРСКА
ДЕЙНОСТ И РЕВОЛЮЦИОННОТО ДВИЖЕНИЕ
НА БЪЛГАРИТЕ**

*Елмира Василева
Институт за балканистика с Център по тракология,
Българска академия на науките, България*

**AN AMERICAN IN THE BALKANS: ELLEN STONE,
PROTESTANT MISSIONARY ACTIVITIES
AND BULGARIAN REVOLUTIONARY MOVEMENT**

*Elmira Vassileva
Institute of Balkan Studies & Centre of Thracology,
Bulgarian Academy of Sciences, Bulgaria*

Abstract: In the 19th century, the American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM) was the most influential Protestant organization active in the Ottoman Empire. An important part of its mission was to organize activities among local women, for which unmarried female missionaries were appointed. The purpose of this article is to present the story of Ellen M. Stone, perhaps the most famous American missionary, who worked in the Balkans for more than twenty years (1878–1902). She made significant contributions to the development of Protestantism. Nonetheless, she gained widespread notoriety when she was kidnapped by Bulgarian revolutionaries, who demanded a ransom for her release. This article traces her life, work, and relationships to enrich the

information and provide a different perspective on the otherwise quite popular “Miss Stone affair.”

Keywords: Ellen Stone, American Protestant mission, Bulgarian revolutionaries

През XIX в. различни протестантски дружества осъществяват мисионерска дейност в териториите на Османската империя. Американският съвет на пълномощниците на мисиите в чужбина (АСПМЧ)¹ е най-влиятелната сред тях, оперираща в Близкия Изток и на Балканите. От средата на века основната част от работата на Съвета в европейските османски провинции е насочена към българското население, като за целта последователно се организират мисионерски центрове (станции) в Одрин, Стара Загора, Пловдив, Самоков, Битоля и Солун. Наред с директната проповед сред хората мисионерската работа включва и разгръщането на книжовна и културно-просветна дейност. Важна част от мисията също така е работата сред жените, за организирането на която АСПМЧ назначава неомъжени мисионерки. Целта на този текст е да представи историята на живота и дейността на Елън Стоун, може би най-известната американска мисионерка, която работи на Балканите в продължение на двадесет години и има значими приноси за развитието на протестантската дейност, но се прочува във връзка с революционното движение на българите в Македония. Акцентът е върху нейната личност, тъй като, макар и да е доста известна, тя всъщност остава непозната за публиката. Така тази статия проследява жизнения ѝ път, нейната работа и отношенията ѝ в опит да обогати информацията и даде една различна перспектива на историята за иначе доста популярната „афера Мис Стоун“.

МИСИОНЕРКА НА БАЛКАНИТЕ

Елън Мария Стоун е родена на 24 юли 1846 г. в Роксбъри, щата Масачузетс. Тя произхожда от старо протестантско семейство, чиито

¹ American Board of Commissioners for Foreign Missions.

представители се заселват в Америка още през XVII в. и се отличават със своя патриотизъм, гражданска ангажираност и военни подвизи. Семейството не е сред най-заможните, а притежава скромно състояние, създадено от производството и продажбата на кожени изделия в района на Бостън. Е. Стоун израства заедно с четирима братя, всички те възпитани в патриотичен дух и религиозна отдаденост. Тя получава добро образование – завършва гимназия в Челси, Масачузетс. Отличава се като добра ученичка и през 1866 г. е наета за учителка в същото училище. Още на следващата година започва да работи като редактор в детския отдел на сп. „*Конгрегейшъналист*“ и остава на тази позиция повече от десетилетие. Наред с това тя се изявява и като активен член на своята църква, отдадена най-вече на работата с деца и младежи. Постепенно обаче у нея се заражда желанието да се посвети на мисионерска дейност в чуждестранни страни (Howe, Graves 1904: 459–460; Carpenter 2004: 1–3).

Религиозните мисии в далечни земи са една от основните характеристики на западното християнство, но протестантите от САЩ се включват активно в тази кампания едва през XIX в. Организирането на чуждестранни мисии е пряко следствие от теологията на т.нар. постмилениализъм, която доминира в американското духовно пространство в първата половина на XIX век и според която християните са длъжни да подготвят човечеството за предсказаното в Библията второ пришествие на Христос (Kieser 2010: 9). Страната е обхваната от духовен подем, който намира израз в т. нар. „съживления²“ и в дейността на църквите и техните членове, работещи за настъпването на милениума. Едно от проявленията на тази духовна атмосфера е именно разгръщането на мисионерска дейност. Важно събитие е основаването през есента на 1810 г. на АСПМЧ, първата, най-влиятелна и дълго

² Духовният подем в САЩ от края на XVIII и началото на XIX в. е породен от движението за религиозно обновление в протестантските църкви на Нова Англия, станало известно като Второто голямо пробуждане (Second Great Awakening). Съществена част от това движение е провеждането на специални „съживителни“ срещи, организирани както в градовете, така и в лагери на открито в пограничните райони. Те се характеризират с едно екзалтирано изживяване на общуването с Бога, а тяхната цел е да възроди религиозния жар сред членовете на църквите, което е в основата на т.нар. ривайвализъм.

време най-голяма американска организация за мисионерска работа извън страната. През XIX в. дейността на Съвета е мащабна, обхващайки райони в Америка, Европа, Азия и Африка. Различните „мисионерски полета“ си имат своите особености, но като цяло служителите на организацията се занимават с проповедническа и пасторска работа, превеждат и отпечатват на местните езици Библията и други текстове с религиозно и поучително съдържание, издават вестници и списания, отварят и поддържат училища, осигуряват медицинско обслужване, грижат се за сираци, подпомагат бедните и страдащите и др. под.

Израствайки в такава среда и в едно доста религиозно семейство, не е изненадващо, че Е. Стоун изявява желание да се посвети на мисионерството. Конкретен повод за това нейно решение се смята, че е една молитвена среща, проведена през 1878 г. под ръководството на известния пастор Дуайт Мууди (представител на движението на т.нар. ривайвализъм), след която тя получава призив да стане мисионер (Carpenter 2004: 3). Още същата година тя се присъединява към редиците на АСПМЧ и се отправя на път.

Е. Стоун получава назначение в т.нар. Мисия за Европейска Турция. В началото, когато пристигат първите мисионери в края на 50-те години на XIX в., тази мисия функционира само в европейските провинции на Османската империя, но след 1878 г. вече включва и райони в новоосновените Княжество България и автономната провинция Източна Румелия. Е. Стоун е изпратена най-напред в имащата водещо значение за мисията станция в Самоков, където се намират двете най-важни мисионерски образователни институции – девическо училище с пансион и семинария за момчета (получила впоследствие наименованието Американско научно богословско училище),³ чиято основна задача е да подготвят кадри за разгръщането на мисионерската дейност. Събитията от 1876–1878 г. и променящата се политическа обстановка оказват силно негативно влияние върху работата на мисионерите в Самоков, но те все пак успяват да запазят своите сгради и съоръжения, както и да получат официално позволение да продъл-

³ Двете мисионерски училища в Самоков впоследствие се обединяват в Американски колеж, който през 20-те години на XX в. е преместен в София.

жат своята дейност в рамките на създаващата се българска държава.⁴ Е. Стоун пристига в града на 23 ноември 1878 г., когато тези промени са вече в ход и мисионерската работа е подновена с нов устрем. Тя се включва веднага в живота на станцията, заемайки поста на учителка в девическото училище и в същото време започва да учи български език.⁵

Е. Стоун остава в училището в продължение на почти 5 години. Освен с преподаване тя, както и другите две американки, работещи в него (г-ца Естер Молтби и г-ца Сара Грейвс), се занимават също и с надзор над работата на свързаните с мисията учителки по селата и т. нар. библейски работнички. За целта, подобно на мъжете мисионери, те също редовно правят обиколки на мисионерското поле, осъществявайки дейност непосредствено сред хората. Тази част от работата вероятно допада повече на г-ца Стоун от преподаването и впоследствие тя се посвещава изцяло на нея. Като причина за напускането на училището в Самоков обаче се смята нейното неразбирателство с директорката Е. Молтби (Carpenter 2004: 7). Така, след едно кратко пребиваване в Америка (където се връща по повод смъртта на баща си), през 1883 г. Е. Стоун се установява в мисионерската станция на АСПМЧ в Пловдив, където се посвещава на т.нар. библейска работа сред жените.

В развитието на мисионерската дейност на Американския съвет водещи са мъжете, но с течение на времето важна роля започват да изпълняват и жени мисионерки. В началото обаче се е смятало за нередно да се изпращат неомъжени жени в мисиите, макар и да има някои изключения. В същото време основната част от мъжете се отправят към своите „полета“ заедно със съпругите си, като нерядко сключват брак непосредствено преди заминаването, защото се налага разбирането, че двойките работят по-добре от несемейните мисионери. Основната задача на мисионерските съпруги е да се грижат за дома и семейството, но наред с това те започват да развиват специфични дейности сред местните жени и постепенно става ясно колко необходими за делото

⁴ ЦДА, КМФ 19, Инв. № 550/ 2, Report of the Theological Seminary, April 1880.

⁵ ЦДА, КМФ 19, Инв. № 550/ 2, The Annual Report of Samokov Station for 1878–79.

са тези инициативи. Това води и до ангажирането на неомъжени мисионерки. Така през 1866 г. като експеримент в османската столица пристигат първите пет „библейски работнички“. Тяхната основна задача е да обикалят по домовете на хората и да четат Библията, като се оказва, че получават по-голям достъп и като цяло са по-добре приети отколкото мъжете мисионери. Работата им става много по-организирана и съответно получава сериозно развитие след създаването през 1868 г. на т.нар. Женски съвет за мисиите⁶ Той, заедно с няколкото други подобни дружества и техните филиали, основани в следващите години, се явяват помощни организации на АСПМЧ, като техните основни функции са да финансират, организират и ръководят дейността на тези доброволки сред жените в мисионерските територии (Goodsell 1959: 157–161). Така мисионерките са назначавани на равно основание с мъжете в мисиите на АСПМЧ, но отчитат своята дейност пред Женския съвет.

След 1883 г. Е. Стоун е зачислена към пловдивската мисионерска станция на АСПМЧ, ръководена по това време от преп. Джордж Марш, където отговаря за библейската работа сред жените. Тя успява да издейства от Женския съвет на мисиите от вътрешността⁷ да получава отделно финансиране за организирането на библейски работнички под нейно ръководство, които да разгърнат дейност сред местните жени. От 1891 г. такова финансиране е отпускано за работата в мисионерските станции в Пловдив и Битоля, а след това и в Самоков.⁸ Е. Стоун поема функцията на ръководител на този вид занимания в споменатите мисионерски станции, а по-късно (от есента на 1898 г.) и в района на новоосновената такава в Солун, отговаряйки за цяла Македония. Така нейната работа се превръща в самостоятелно и доста успешно подразделение на общата мисионерска дейност, която придобива все по-голямо значение както на територията на България, така и в европейските провинции на Османската империя.

⁶ Women's Board of Missions.

⁷ Woman's Board of Missions of the Interior.

⁸ ЦДА, КМФ 19, Инв. № 550/ 12, Ellen M. Stone to the Prudential Committee of the American Board, Philippopolis, 21 January/3 February 1891.

Библейските работнички под нейно ръководство обикновено са български момичета, получили образование в мисионерските девически училища (в Самоков и в Битоля), които прилагат на практика усвоените познания в продължение на няколко години, най-често – докато се омъжат. В немалко случаи в тези инициативи вземат участие и омъжени жени – съпруги на пастори, проповедници или други изявени протестанти. Основна задача на библейските работнички е да запознават местните жени със Свещеното писание и да съдействат за тяхното ограмотяване. Освен с посещения по домовете на хората и водене на религиозни разговори, те се занимават още с преподаване в често организирани от самите тях общообразователни училища за децата на протестантите, в ръководене на неделни училища, разпространение на книги и брошури, благотворителна дейност, създаване и поддържане на организации за майки и такива за деца, провеждане на молитвени събрания, въздържателски срещи и др. под.⁹ Те са изпращани на ротационен принцип в различните селища, в които мисията има спечелени някакви позиции, като работата им е надзиравана от Е. Стоун, която посещава всяка една от своите подопечни по два пъти годишно, независимо дали се намират на османска територия или извън империята. За да се поддържа добро ниво на тяхната подготовка, почти всяко лято Е. Стоун провежда летни семинари, в които събира (най-често в Самоков) своите служителки, за да обсъдят методите на работа.

Според нея дейността на библейските работнички е много необходима за „симетричното развитие на евангелската работа“, тъй като единствено те имат тази уникална възможност да влияят със своите послания върху съпругите, майките и децата или, с други думи, върху „домашния живот на нацията“.¹⁰ Това е занимание, което очевидно отговаря по-добре на нейния характер и тя му се отдава с желание и усърдие. Нейното безстрашие и упоритост са пословични, като тя не се плаши от трудности и е готова да използва всяка предоставена възможност за проповеди. Така например, когато е провъзгласено

⁹ ЦДА, ф. 1521К, оп. 1, а. е. 4, л. 7-13 (Report of Bible-Women's Work in the European Turkey Mission, July 1893– April 1894).

¹⁰ ЦДА, ф. 1521К, оп. 1, а. е. 4, л. 2, 7.

Съединението на Княжество България с Източна Румелия през 1885 г., Е. Стоун се намира на обиколка в Разложко и въпреки слуховете за несигурност по пътищата и очакването за започване на военни действия, не се поколебава да замине за Пловдив. След избухването на Сръбско-българската война през ноември тя незабавно се отправя към София, където заедно с някои от своите работнички се посвещават на предоставянето на духовни грижи за ранените войници, настанени в болниците в града (Stone 1886: 183–184).

Трябва да се отбележи, че именно Е. Стоун е една от онези мисионерки, които успяват да наложат библейската работа сред жените да се разглежда като значима част от мисията, въпреки че нейните колеги са склонни да възприемат тази дейност по-скоро като второстепенна. Така например, когато през 1890 г. директорката на девическото училище в Битоля Хариет Коул по здравословни причини се завръща в Америка членовете на мисията решават Е. Стоун да я замества докато отсъства, изтъквайки аргумента, че работата сред жените не е толкова важна, колкото развитието на мисионерските училища и че тя трябва да е в готовност да се заеме с преподаване веднага щом се появи такава необходимост.¹¹ Тя обаче отказва да го направи с обяснението, че не е подходяща, защото не смята, че „Бог я е изпратил в България за работа в училище“ и при това успява да защити своята кауза пред ръководството на АСПМЧ, чиято подкрепа получава.¹² С течение на годините Е. Стоун постепенно израства и се превръща в самостоятелно вземаща решенията си мисионерка, равностойна на колегите си мъже, чиято дума тежи в мисията. Така в писмата си до ръководството на АСПМЧ в Бостън тя често дава своето мнение по всякакви въпроси, далеч не само за работата сред жените.

Въпреки това от есента на 1891 г. Е. Стоун е принудена с неохота да се върне към преподаването, тъй като мисионерското девическо училище в Самоков остава без американска учителка, която да го ръководи. Тя го прави от чувство за дълг, но и не спестява критиката към

¹¹ ЦДА, КМФ 19, Инв. № 550/ 12, Ellen M. Stone to Rev. N. G. Clark, Philippopolis, 4 June 1890.

¹² ЦДА, КМФ 19, Инв. № 550/ 12, Ellen M. Stone to Rev. N. G. Clark, Philippopolis, 19 June 1890.

дотогавашното управление на институцията, довело до тази кризисна ситуация.¹³ Е. Стоун остава там в продължение на две години, като се опитва да съчетава ръководството на училището с надзора над своите библейски работнички. Впоследствие през есента на 1895 г. пък се вижда задължена да отиде в Америка, за да се грижи за своята възрастна и болна майка, което я отдалечава за известно време от така обичаната от нея мисионерска дейност.

Завръщането на Е. Стоун на Балканите през октомври 1898 г. поставя началото на нов етап на нейната работа с център вече в новооснованата мисионерска станция в Солун. В резултат на пословичната си енергичност и себераздаване тя успява за кратко време да разгърне една доста мащабна дейност в цяла Македония, печелейки уважението и възхищението на своите колеги. Джон Хенри Хауз, който работи дълги години в тясно сътрудничество с нея в качеството си на ръководител на мисионерската станция в Солун, заявява, че макар тя да не носи титлата епископ, извършената от нея работа със сигурност ѝ дава правото да я получи (*Annual Report ABCFM 1899: 49*). Но постоянните пътувания в този доста размирен по това време район стават причина за онази съдбоносна среща с българските революционни дейци, която слага край на нейната добре развиваща се мисионерска кариера.

МИСИОНЕРИТЕ И РЕВОЛЮЦИОНЕРИТЕ

Мисията за Европейска Турция на АСПМЧ работи преимуществено сред българите в Османската империя, които привличат мисионерите със своя възрожденски устрем към книги и просвета. Американските проповедници се установяват във вътрешността на Балканите след 1857 г. и стават преки свидетели на българските усилия за развитие на модерно образование, за църковна еманципация и политическа независимост. Но с оглед успешното провеждане на мисионерската дейност, неизменна политика на АСПМЧ е стриктното спаз-

¹³ ЦДА, КМФ 19, Инв. № 550/ 12, Ellen M. Stone to Rev. N. G. Clark, Philippopolis, 20 May 1891.

ване на законите на страната, в която работят (Османската империя) и най-вече ненамеса в политическите събития. Така те трябва да са само наблюдатели на развиващите се процеси в българското общество и да запазят своята неутрална позиция както в споровете с гръцкото духовенство, така и в отношенията с османските власти. Все пак българите се радват на всеотдайната морална подкрепа, съчувствието и състраданието на американските мисионери, изразени и в сериозна материална помощ за страдащите в трудния период след потушаването на Априлското въстание от 1876 г. и в хода на Руско-турската война от 1877–1878 г. Макар и да са съпричастни към болките на българското население и да разбират проблема с нерешения национален въпрос, те са категорично против въоръжената съпротива като средство за постигането на този идеал.

В териториите, които остават под османска власт след 1878 г., и най-вече в Македония, където мисионерите на АСПМЧ работят, те виждат в революционното движение на българите основен идеологически конкурент за душите на хората. При това смятат това движение не само за безполезно, но дори за вредно. Според американците бунтовническите действия водят единствено до разгневяване на управляващите и превръщането на арестите, насилията и убийствата в ежедневие.¹⁴ Идеята българите да се изправят сами срещу войските на Османската империя, подпомагани от многобройното турско население, е определена дори като глупава.¹⁵ Нееднократно изказват възмущението си от този тип борба, която според тях не носи нищо добро за обикновените хора, подлагани на допълнителни страдания заради нея. Ето защо мисионерите искрено се надяват, че все пак българското население в Македония ще се освободи от илюзията, че въоръжената борба носи добро и ще разбере, че се нуждае единствено от „духовна свобода“.¹⁶

Осъждането на революционните методи и средства от страна на американците без съмнение ги поставя в неудобно положение спря-

¹⁴ ЦДА, КМФ19, Инв. №550/ 8, Report of Salonica Station from April 22, 1897 to April 12, 1898.

¹⁵ ЦДА, КМФ19, Инв. №550/ 15, J. Baird to Sec. J. W. Barton, Salonica, 1/20 October 1900.

¹⁶ ЦДА, КМФ19, Инв. №550/ 8, Report of Salonica Station for three months ending Dec. 31, 1899.

мо радетелите на тази борба. Те са наясно с опасностите, на които са изложени, като има случаи на изпращани срещу тях заплашителни писма и някои други инциденти по време на мисионерските пътувания из страната (Хол 2008: 185–186). Но най-сериозният им сблъсък с българските революционни дейци е свързан именно с отвличането на г-ца Стоун. Случаят добива световна известност и основните факти около него са отдавна изяснени (Пандев, Вапцарова 1983; Шерман 1992; Carpenter 2004). През август 1901 г. Е. Стоун провежда в Банско курс за подготовка на учителки и библейски работнички. Отпращайки се към Солун, по пътя между Банско и Горна Джумая при местността Подпрената скала, тя и една от помощничките ѝ – Катерина Цилка,¹⁷ са заловени от български комити. Няма никакво съмнение, че за успешното осъществяване на този план те получават съдействие от някои от протестантите в Банско (Куличев 2008: 197–200). Любопитното в случая е, че всъщност четниците под ръководството на Яне Сандански и Христо Чернопеев първоначално планират да отвлекат дългогодишния мисионер Дж. Х. Хауз, но впоследствие се спират на Е. Стоун. Според тях така е по-добре, тъй като д-р Хауз е известен като приятел на селяните, докато тя често проповядва срещу революционерите, казвайки на хората, че Господ ще ги отърве от бедите, а не „бандитите“ (Sonnichsen 1909: 259). Акцията протича безпроблемно, но впоследствие настъпват усложнения и така двете жени прекарват в плен почти 6 месеца, като са освободени след плащането на откуп в размер на 14 500 турски лири, събран след безпрецедентна кампания в САЩ.

Времето на пленничеството е истинско изпитание за американската мисионерка. В продължение на месеци тя и нейната българска спътничка, взета като заложник само, за да се спази благоприличието, живеят заедно с четата в тежки условия, в мазета и отдалечени

¹⁷ Катеринка Стефанова е родена в Банско, където получава първоначалното си образование, след което завършва Американското девическо училище в Самоков. Впоследствие заминава за САЩ, където учи в семинарията в Нортфийлд, Масачузетс и в училище за милосърдни сестри при Презвитерианската болница в Ню Йорк. Там среща Григор Цилка, албанец от Битоля, следващ богословие в Ню Йорк, за когото се омъжва и заедно с него се връщат през 1900 г. на Балканите като сътрудници на мисията на АСПМЧ, установявайки се в Корча. Вж. Кожухаров 1998: 95–96; Tsilka 1902: 291–300.

овчарски колиби, в пещери или на открито, преследвани и местени непрекъснато, дори и нощем, независимо от метеорологичните условия, като дори участват в истинско сражение. Допълнителна трудност създава първоначално неизвестния за похитителите факт, че Катерина Цилка очаква дете, което, поради забавянето на преговорите за тяхното освобождаване, тя е принудена да роди в планината. Въпреки това и двете пленнички проявяват завидна издръжливост и се приспособяват към живота в тези примитивни и опасни условия, в съжителство с мъжете, отдадени на своята борба. Това е оценено и от самите революционери, които разказват, че по време на своето пленничество Мис Стоун и Цилка „се държат отлично“ и дори обикват „хората от гората“, така че, ако в началото те наричат само единия от тях „добър човек“, то в края за тях всички са „добри хора“ (Томов 1952: 28). Всъщност това мнение е потвърдено и от разказите на Е. Стоун след нейното освобождаване, която заявява, че „разбойниците“ се отнасят добре с тях и макар и да говорят с много обидни и груби думи, се стараят да осигурят възможно най-добрите условия за тяхното пребиваване (Пандев, Вапцарова 1983). Тя дори с умиление си спомня как за Деня на благодарността четниците намират пуйка и организират малък празник за своите пленнички (Stone 1902: 106). Наред с това, вярна на своя мисионерски дълг, Е. Стоун дори опитва да проповядва сред тях, чете им Библията и говори толкова упорито на Сандански за пътя към спасението, че той започва да избягва срещите с нея (House 1939: 128).

Отвличането на Е. Стоун завладява въображението на американците и се превръща в истинска вестникарска сензация. Тя е характеризирана като „една изключителна и много интересна история, безкрайно отдалечена от западната цивилизация и XX век“ (Lyle 1902: 45). При това Е. Стоун е първата пленена американка извън територията на САЩ и е представителка на влиятелен религиозен сегмент на американското население (Wollons 2003: 65). Това е причината нейният случай да се разглежда на най-високо държавно ниво. Но средствата за плащането на откупа са набавени не от американското правителство (за което е нужно специално постановление на Конгреса), а от дарения, събрани след публикувани призови от страна на сем. Стоун в пресата. Самите мисионери са на мнение, че плащането на

такъв голям откуп е не само ненужно, но и застрашава мисията чрез поощряването на подобни действия (Хол 2008: 191). Такава е позицията и на ръководството на АСПМЧ, което остава встрани от кампанията. Въпреки това парите са събрани за рекордно кратко време, но доставянето им се оказва не толкова проста задача, като проточилите се преговори задържат двете жени в плен почти половин година. Накрая откупът е предаден от американските мисионери на четниците по таен начин при една дръзка и ловка акция в Банско в присъствието на значителни османски сили и чуждестранни журналисти, които не успяват нищо да заподозрат (House 1939: 133–142). Така, след дълги премеждия, на 23 февруари 1902 г. Е. Стоун и К. Цилка са освободени в близост до Струмица.

Веднага щом са пуснати на свобода, двете пленнички са разпитани от властите. Те така и не дават полезни сведения за залавянето на похитителите и това дава основание да се поддържа зародилия се още преди това слух, че имат нещо общо с целия заговор по отвличането. Тъй като са османски поданици, по-голямата тежест на тези обвинения пада върху Катерина Цилка и съпруга ѝ Григор, които имат своите проблеми с властите. Е. Стоун обаче е американка и въпреки че има съмнения за нейната невинност, които османските власти охотно приемат, тя не е директно обвинена. Случаят с нейното отвличане обаче е огромно изпитание за мисията, а последиците от него имат трайно негативен резултат върху развитието на евангелистката дейност в района. Така, след кратко пребиваване при своите колеги в Солун, тя заминава за родината си и, както се оказва, никога повече не се връща на Балканите. Но макар и по този начин да се слага край на активната ѝ мисионерска кариера, тя остава свързана с тази част на света и продължава да съдейства под различни форми на делото на живота си.

ДЕЙНОСТТА НА Е. СТОУН В АМЕРИКА СЛЕД 1902 Г.

Когато Е. Стоун се завръща в Америка, тя е посрещната като истинска звезда. Интересът към нейната история е голям и тя получава финансово добре подплатени предложения както да публикува своя разказ за месеците в плен, така и да проведе лекционна кампания в ця-

лата страна. Тя се съгласява и отговаря на обвиненията, че иска да се обогати с обещанието, че всички придобити средства ще бъдат дарени за мисионерската работа (Carpenter 2004: 193). Освен това Е. Стоун вижда в тези инициативи възможност да запознае света със ситуацията в Османската империя и страданията на християните на Балканите, сред които тя живее и работи от десетилетия. Всъщност веднага след своето освобождаване, още в първото си писмо до секретаря на АСПМЧ, тя призовава да бъде разказвано за ситуацията в Османската империя, за да може хората да разберат тази страна духовно и морално и да осъзнаят колко важно е да се решат нейните проблеми.¹⁸

Още през лятото на 1902 г. Е. Стоун започва своята обиколка на страната, изнасяйки множество публични лекции. Тя обаче спазва даденото обещание и не разкрива самоличността на своите похитители, а наред с това си позволява да отправя критики срещу османското управление и да оправдава действията на четниците. Поставя си за цел да развали съществуващите романтични представи за живота в Османската империя и смята, че е морален дълг на САЩ да приложат натиск, така че империята да се превърне в сигурно място не само за американските граждани, които пребивават там, но и за всички останали.¹⁹ От мисионер, заемащ неутрална позиция по всякакви политически въпроси, Е. Стоун се превръща в горещ защитник на каузата на своите доскорошни похитители, признавайки справедливостта на исканията на българите в Македония.

Мисионерите, които остават да работят в Османската империя обаче осъждат това нейно поведение и лекционната ѝ кампания като цяло. Така Джордж Марш, заедно с когото е работила години наред, смята, че „тя пее твърде много в един глас със самите разбойници“ (Цит. по Хол 2008: 193–194). Солунските ѝ колеги също не са във възторг от нейната кампания и Едуард Хаскел твърди, че тя прави лошо впечатление на османските власти, които са на мнение, че АСПМЧ изпитва финансови затруднения и поради тази причина се е договорил

¹⁸ ЦДА, КМФ 19 № 550/ 18, Е. М. Stone to Sec. J. M. Barton, Salonica, 19 March 1902.

¹⁹ ЦДА, КМФ 19 № 550/ 18, Е. М. Stone to Sec. J. M. Barton, Terre Haute, Ind., 11 August, 1902.

с българския революционен комитет да си разделят парите от откупна.²⁰ Така Е. Стоун е предупредена от ръководството на мисионерската организация да се ограничава в своите изказвания.

Нейното „политизиране“ без съмнение се дължи в голяма степен на симпатиите, които изпитва към народа, сред който е прекарала последните двадесет години. Но отвличането и дългите месеци на съвместен живот с четниците също оказва своето влияние върху представите ѝ за революционната борба. Това прави впечатление и дава основание за спекулации от всякакъв характер. Така например сред хората в Банско се говори, че е влюбена в Сандански (Carpenter 2004: 194), а някои съвременници на събитията твърдят, че тя също така му изпраща писмо (или писма) от Америка, от което той остава доволен (Макдермот 1987: 87). Но Е. Стоун винаги е отричала, че има близки отношения с членове на революционната организация и настоява, че нейните симпатии са единствено към страдащите хора под властта на султана. Така, след като пристигат новините за кървавото потушаване на Илинденско-преображенското въстание, тя е потресена, съчувства на хората и, съжалявайки, че не може да се включи в помощната дейност на място, прави всичко възможно да го прави от разстояние чрез набирането на дарения. Когато обаче е помолена от дългогодишния сътрудник на мисията Андрей Цанов и от Константин Стефанов (брат на Катерина Цилка) да държи реч съвместно с тях в църквата Паркстрийт в Бостън, за да съдейства за събирането на средства за помощи, тя категорично отказва. Причината е, че Е. Стоун смята Стефанов за тясно свързан с революционната организация, а тя не иска по никакъв начин да бъде идентифицирана с нея, защото е „мисионер, а мисионерите нямат нищо общо с политиката.“²¹

И все пак дълго време Е. Стоун продължава да се занимава с немисионерската страна на въпроса. Една от основните задачи, която си поставя след своето освобождение, е връщането на парите на хората, дарили средства за нейния откуп, като този проблем се оказва дос-

²⁰ ЦДА, КМФ 19, Инв. № 550/ 16, Е. Haskell to Sec. J. W. Barton, Salonica, 5 December 1902.

²¹ ЦДА, КМФ 19, Инв. № 550/ 18, Е. М. Stone to Sec. J. M. Barton, Chelsea, 6 Jan. 1904.

та политически. Докато в мисионерските среди и сред американските държавни служители няма единно мнение по въпроса кой трябва да плати обезщетението (българското правителство или Високата порта), то Е. Стоун е убедена, че това трябва да бъде османската държава. Години наред тя се опитва да повлияе на Държавния департамент на САЩ, за да предяви иск спрямо Османската империя и пише писма на сенатори, държавния секретар и на президента. АСПМЧ се дистанцират от нейните усилия, защото смятат, че, тъй като сумата за откупа е събрана без тяхно участие, то е неуместно да проявяват настойчивост (Хол 2008: 195–196). Тя обаче искрено вярва в справедливостта на своята кауза за връщане на парите и преустановяване на „ограбването на човешки животи“.²² Но в началото на 1908 г. Държавният департамент взема окончателното решение да не предявява иск към Османската империя. Това не съкрушава Е. Стоун и тя подема нова кампания с настояване Конгресът на САЩ да отпусне необходимата сума за обезщетяване на дарителите, каквото обещание е направено по времето, когато са събирани средствата за плащането на откупа. След няколко неуспешни гласувания, едва през 1912 г. Конгресът приема законопроект с такова съдържание и парите са осигурени (Шерман 1992: 104).

Наред с ангажирането с тези важни за Е. Стоун въпроси, тя продължава да е мисионерка. Всъщност чак до 1907 г. не е извадена от списъка на служителите на Мисията за Европейска Турция на АСПМЧ, като нейното пребиваване в Америка е отчитано като отпуск. Тя се интересува от развитието на работата, поддържа контакти с колегите си, запознава се с изпращаните от тях доклади и е абонат на издаваните от мисията периодични издания. Има голямо желание да се върне към активна мисионерска работа на Балканите. С тази цел изтъква пред ръководството на АСПМЧ не само своите заслуги, но и факта, че през годините е спестила доста средства на Съвета, плащайки сама немалко от личните си разходи, а наред с това е допринесла за увеличаване на даренията. Според Е. Стоун останалата след плащания откуп за нейното освобождаване сума надхвърля 2000 долара,

²² ЦДА, КМФ 19, Инв. № 550/ 18, E. M. Stone to Hon. S. B. Capen, L. L. D., Chelsea, 20 June 1907.

използвана изцяло за мисионерската работа.²³ Освен това тя продължава да поддържа връзка с българските протестантски дейци, както и със своите колеги от мисията, които очакват отново да се присъедини към тях²⁴. Но очевидно не всички споделят това мнение и ако някои смятат, че от съображения за сигурност тя би могла евентуално да работи в България, без да влиза в османските територии, то други са напълно против нейното завръщане (Carpenter 2004: 205–206).

Въпреки че никога повече не отива на Балканите, Е. Стоун има своя принос за развитието на работата на Мисията за Европейска Турция в началото на ХХ в. Той е свързан на първо място с набирането на средства, които се използват за различни инициативи. Така през 1903 г. тя изпраща помощи за пострадалите от Илинденско-преображенското въстание, а наред с това подпомага финансирането на нова сграда за девическото училище в Самоков, поддържането на детска градина в София (ръководена от Елизабет Кларк), както и откриването на земеделско училище в Солун.²⁵ Впоследствие продължава да отправя призови за даряване на средства в полза на протестантската дейност на Балканите, като избира „най-нуждаещите се“ дялове на мисионерската работа, на която да съдейства. Според собствените ѝ сведения само до края на 1907 г. тя помага на мисията с общо над 7000 долара.²⁶

Мисионерската станция в Солун е не само последната, в която Е. Стоун работи, но и мястото, от което остава с най-добри спомени. Според нея никъде другаде не може да се види в нейната цялост мисионерската работа така, както в този град, в който „все още броди духа на апостол Павел“.²⁷ Ето защо един от най-големите проекти, които тя

²³ ЦДА, КМФ 19, Инв. № 550/ 18, Е. М. Stone to Sec. J. M. Barton, Chelsea, 1 Dec. 1906.

²⁴ ЦДА, КМФ 19, Инв. № 550/ 18, Е. М. Stone to Sec. J. M. Barton, Hampton, Va., 23 June 1906.

²⁵ ЦДА, КМФ 19, Инв. № 550/ 18, Е. М. Stone to Sec. J. M. Barton, Jackson, Mich, 2 Nov. 1903; ф. 1521К оп. 1, а.е. 3, л. 26 (Minutes of the 33rd Annual Meeting of the European Turkey Mission, Samokov, Bulgaria, April 6th, 1904).

²⁶ АВАI, АВАITD113STI051 (Е. М. Stone to W. W. Peet, Chelsea, Mass., 12 Dec. 1907).

²⁷ ЦДА, КМФ 19, Инв. № 550/ 18, Е. М. Stone to Rev. E. H. Bell, Assistant Secretary of the Board, Chelsea, 7 Sep. 1907.

финансира с набрани лично от нея средства, е създаденият по инициатива на нейния дългогодишен колега Дж. Х. Хауз Американски земеделски и производствен институт в Солун. Неговата основна цел е да дава едно практическо образование на български момчета от Македония, като първите възпитаници са сираци от Илинденско-преображенското въстание. Приносът на Е. Стоун е важен, тъй като дарява безвъзмездно половината от необходимата сума (на стойност 500 долара) за закупуването на земята, върху която е построено училището (Marder 1979: 36). Тя продължава да помага и впоследствие и е част от настоятелството на Института до 1916 г. (Combined Annual Report for 1913–14–15–16: 5). Заслугите ѝ за създаването на това учебно заведение са оценени подобаващо, като една от сградите в кампуса на института, запазена и до днес, носи нейното име.

Освен от развитието на мисията сред българите, Е. Стоун проявява силен интерес и към работата сред албанците, вярвайки че американската протестантска дейност в този район заслужава да получи по-голямо развитие.²⁸ Това се дължи на близките ѝ отношения с членовете на сем. Кириас (Кирязи),²⁹ които ръководят училище за албански девойки в Корча и на което основно се дължи проникването на някакво протестантско влияние в района, както и с Катерина и Григор Цилка, също работещи там. Е. Стоун се ползва и с доверието на дейци на албанското национално движение в емиграция, на които съдейства по определени въпроси.³⁰ Тя обаче основно подпомага въпросното училище в Корча с набираните от нея средства и лобира за изпращането на американски мисионери, които да разгърнат мисията сред албанците. При това тя се среща с избраните за тази задача проповедници преди да се отправят на път, за да им разкаже за балканските нрави,

²⁸ ЦДА, КМФ 19, Инв. № 550/ 18, Е. М. Stone to Sec. J. M. Barton, Chelsea, 17 August 1905.

²⁹ Герасим Кириас е родом от Битоля и става известен като първия албанец протестант. Той е възпитаник на американското мисионерско училище в Самоков, където се запознава с Е. Стоун. Впоследствие той става проповедник сред албанците и заедно със сестра си Севасти организира училище за албански девойки в Корча. Герасим Кириас умира през 1894 г., но делото му е продължено от сестрите му Севасти и Параскеви и брат му Георги.

³⁰ ЦДА, КМФ 19, Инв. № 550/ 18, Fan Noli to E. M. Stone, Boston, 8 August 1907.

които тя добре познава, и да ги посъветва. Впоследствие обаче, когато научава, че едната от изпратените мисионерски двойки (Ч. Т. Ериксън и съпругата му) не се разбира добре с местните протестантски дейци, тя решително застава на страната на своите албански приятели. Е. Стоун обвинява американските си колеги в нетактичност, тъй като „третира образованите и с независим дух албанци сякаш са населението на Бирма“, сред което те са работели преди това.³¹ Тя осъжда и поведението на американските учителки от мисионерското девическо училище в Битоля, твърдейки, че те не разбират необходимостта от образование на албански език и затова от години спъват работата на институцията в Корча с цел да я поставят под свой контрол.³² Така албанската кауза става поредната, за която Е. Стоун отделя сили и енергия и влиза в конфронтации дори в мисионерските среди.

Периодът на Балканските и Първата световна война е времето, от когато са последните сведения за ангажираност на Е. Стоун с проблемите на мисионерската дейност в тази част на света. Така например, последното нейно дарение, което е отразено в годишните доклади на Американския земеделски и производствен институт в Солун, е от 1917 г. Тя определено се интересува от промените, настъпили на Балканите в резултат на войните, и има своето отношение към тях. Така в края на 1912 г. „*Мишиънари Хералд*“, органът на АСПМЧ, публикува откъс от нейно писмо, в което тя изразява възторга си от успехите на българското оръжие, като добавя, че всички, които са живели сред българите и познават българските офицери и войници, не очакват нищо по-малко от тях от чудесата, които вършат на бойното поле (Stone 1912: 552). Известно е, че тя пише и свои мемоари, които са готвени като една илюстрирана история на мисията на Балканите, но за съжаление през 1908 г. изгарят по време на пожар в дома ѝ в Челси, Масачузетс (Carpenter 2004: 207). В късните си години Е. Стоун води по-спокоен живот в дома на една от племенниците си и умира на 13 декември 1927 г. на 81 години.

³¹ ABAI, ABAITD169STI001 (E. M. Stone to W. W. Peet, Washington, D. C., 19 June 1913).

³² ABAI, ABAITD169STI002 (E. M. Stone to W. W. Peet, Washington, D. C., 12 March 1913).

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Е. Стоун е безспорно много интересна личност, борбена и упорита, отдадена на своето дело мисионерка. Тя прекарва най-активните години от живота си на Балканите, като приносите ѝ за популяризирането на протестантското движение са големи, а дейността ѝ получава висока оценка от нейните колеги и последователи. Оказва се обаче, че ѝ е съдено да стане известна заради събития без връзка с мисионерската дейност. Отвлечането ѝ за откуп се превръща в сензационна история на деня, привличайки отново общественото внимание към неразрешените проблеми на земите под османска власт. Нейната история обаче може да бъде представена от няколко различни аспекта. За широката публика тя е похитена от отчаяни бунтовници и отведена отвъд цивилизацията, като става истинска героиня в едно романтично приключение. От друга страна е разказът на революционните дейци, за които американската мисионерка е жертва на свята кауза и това е просто епизод в дългата борба за постигането на висшата цел на националното обединение. Наред с това нейното освобождаване изисква дипломатически маневри и заплита политически интриги, ангажирайки вниманието на поне три правителства, превръщайки Е. Стоун в обект на голямата политика. Остава обаче един допълнителен аспект и това е собственият ѝ поглед върху тези събития и нейната лична, човешка история.

Е. Стоун е преди всичко мисионерка, която дълги години живее сред българите, усвоява езика и неизбежно бива повлияна от местните нрави и култура. Но когато нейните представи за света, ръководени от универсалните християнски принципи, се срещат с онези на националната идеология и революционните борби, водени от правилото, че целта оправдава средствата, последствията са по-съществени. И ако преди отвлечането Е. Стоун е праволинейна и отдадена на работата си мисионерка, стояща встрани от наболелите политически въпроси, която осъжда революционното движение, то след своето освобождение тя става убеден защитник на българската национална кауза, в голяма степен в разрез с ценностите на протестантските проповедници. И макар в мисионерските среди да не е единствената с подобни възгледи, то тя е твърде отдадена на своята кауза и крайна в изказванията си.

Вероятно именно това е причината никога повече да не се върне към активна мисионерска работа на терен. Тя обаче остава до края на живота си дълбоко свързана с Балканите и с техните проблеми.

БИБЛИОГРАФИЯ

Кожухаров, Борис. 1998. Първата евангелска църква в България, 1868 г. в Банско. София, Изд. „Нов човек“. (Kozhuharov, Boris. 1998. *Parvata evangelska tsarkva v Bulgaria, 1868 g. v Bansko*. Sofia, Izd. „Nov chovek“.)

Куличев, Христо. 2008. Заслугите на протестанството за българския народ. София, УИ „Св. Климент Охридски“. (Kulichev, Hristo. 2008. *Zaslugite na protestantstvoto za balgarskia narod*. Sofia, UI „Sv. Kliment Ohridski“.)

Макдермот, Мерсия. 1987. За свобода и съвършенство. Биография на Яне Сандански. София, Наука и изкуство. (Makdermot, Mersia. 1987. *Za svoboda i savarshenstvo. Biografia na Yane Sandanski*. Sofia, Nauka i izkustvo.)

Пандев, Константин, Мая Вапцарова. 1983. Аферата „Мис Стоун“. София, Издателство на Отечествения фронт. (Pandev, Konstantin, Maya Vaptsarova. 1983. *Aferata „Mis Stoun“*. Sofia, Izdatelstvo na Otechestvenia front.)

Томов, Лазар. 1952. Спомени за революционната дейност в Серския окръг. София, Издателство на Националния Съвет на Отечествения Фронт. (Tomov, Lazar. 1952. *Spomeni za revolyutsionnata deynost v Serskia okrag*. Sofia, Izdatelstvo na Natsionalnia Savet na Otechestvenia Front.)

Хол, Уилям У. 2008. Пуритани на Балканите. София, Изд. „Нов човек“. (Hol, Uilyam U. 2008. *Puritani na Balkanite*. Sofia, Izd. „Nov chovek“.)

Шерман, Лаура Б. 1992. Пожари в планината. Македонското революционно движение и отвлечането на Елен Стоун. София, Изд. на БАН. (Sherman, Laura B. 1992. *Pozhari v planinata. Makedonskoto revolyutsionno dvizhenie i otvlichaneto na Elen Stoun*. Sofia, Izd. na BAN.)

Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions. 1899. Boston, Congregational House.

Carpenter, Teresa. 2004. *The Miss Stone Affair. America's First Modern Hostage Crisis*. New York, London, Toronto, Sidney, Simon & Schuster.

Goodsell, Fred Field. 1959. *You Shall Be My Witnesses: An Interpretation of the History of the American Board, 1810-1960*. Boston, American Board of Commissioners for Foreign Missions.

House, Susan A. 1939. *A Life for the Balkans. The Story of John Henry House of the American Farm School Thessaloniki, Greece*. New York, Fleming H. Revell Company.

Howe, Julia W., Graves, Mary H. 1904. *Sketches of Representative Women of New England*. Boston, New England Historical Publishing Company.

Kieser, Hans-Lukas. 2010. *Nearest East. American Millennialism and Mission to the Middle East*. Philadelphia, Temple University Press.

Lyle, Eugene P. 1902. An American Woman Captured by Brigands. – *Everybody's Magazine*, № 1, pp. 45–55.

Marder, Brenda L. 1979. *Stewards of the Land. The American Farm School and Modern Greece*. New York, Columbia University Press.

Sonnichsen, Albert. 1909. *Confessions of a Macedonian Bandit*. New York, Duffield & Company.

Stone, Ellen. 1886. Christian Service in Hospitals. – *Missionary Herald*, № 5, pp. 183–184.

Stone, Ellen M. 1902. Six Months Among Brigands. – *McClure's Magazine*, vol. XIX, № 2, pp. 99–109.

Stone, Ellen. 1912. A Tribute to the Bulgarian Soldier. – *Missionary Herald*, № 12, 1912, p. 552.

Combined Annual Report for 1913–14–15–16. 1916. Thessalonica, The Thessalonica Agricultural and Industrial Institute for the Christian Industrial Training of Balkan Boys.

Tsilka, Katerina Stefanovna. 1902. Born Among Brigands. Mrs. Tsilka's Story of Her Baby. – *McClure's Magazine*, vol. XIX, № 4, pp. 291–300.

Wollons, Roberta. 2003. Traveling for God and Adventure: Women Missionaries in the Late 19th Century. – *Asian Journal for Social Science*, Vol. 31, № 1, pp. 55–71.

АРХИВНИ ИЗТОЧНИЦИ

Централен държавен архив (ЦДА) ф. 1521К, оп. 1, а. е. 3, 4. (Tsentralen darzhaven arhiv (TsDA) f. 1521K, op. 1, a. e. 3, 4.)

Колекция микрофилми (КМФ) 19, Инв. № 550/ 2; 8; 12; 15; 16; 18. (Kolektsiya mikrofilmi (KMF) 19, Inv. № 550/ 2; 8; 12; 15; 16; 18.)

American Board Archives in Istanbul (ABAI), Available at: <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/1> [accessed 25.08.2025].